

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Γεωγραφία της Υπαίθρου

Ενότητα: Η σύγχρονη Ελληνική κοινωνία της υπαίθρου (μέρος II)

Κίζος Αθανάσιος

Τμήμα Γεωγραφίας

Άδειες Χρήσης

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό υπόκειται σε άδειες χρήσης Creative Commons.
- Για εκπαιδευτικό υλικό, όπως εικόνες, που υπόκειται σε άλλου τύπου άδειας χρήσης, η άδεια χρήσης αναφέρεται ρητώς.

Χρηματοδότηση

- Το παρόν εκπαιδευτικό υλικό έχει αναπτυχθεί στα πλαίσια του εκπαιδευτικού έργου του διδάσκοντα.
- Το έργο «**Ανοικτά Ακαδημαϊκά Μαθήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών**» έχει χρηματοδοτήσει μόνο τη αναδιαμόρφωση του εκπαιδευτικού υλικού.
- Το έργο υλοποιείται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) και από εθνικούς πόρους.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

πρόγραμμα για την ανάπτυξη

1. Σκοποί ενότητας	4
2. Περιεχόμενα ενότητας	4
2.1 Η μεταβολή του τοπίου: Τα δάση επανακάμπτουν στα ορεινά, οι οικισμοί επεκτείνονται, οι πεδιάδες εντατικοποιούνται.....	4
2.2 Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα για το μέλλον των κοινωνιών και των τοπίων της υπαίθρου στην Ελλάδα και στον κόσμο.....	6
2.2.1 Δύο κόσμοι χωριστά;.....	6
2.2.1.1 Τα ορεινά και τα νησιά.....	6
2.2.1.2 Ο Αγροτικός Χώρος στις Πεδιάδες.....	8

1. Σκοποί ενότητας

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζεται το τέλος του αγρότη και αναλύεται το μέλλον της αγροτικής παραγωγής και των κοινωνιών της υπαίθρου στην Ελλάδα και στον κόσμο.

2. Περιεχόμενα ενότητας

2.1 Η μεταβολή του τοπίου: Τα δάση επανακάμπτουν στα ορεινά, οι οικισμοί επεκτείνονται, οι πεδιάδες εντατικοποιούνται

Το ορεινό τοπίο αποτελεί το αποτέλεσμα συγκεκριμένων παρεμβάσεων στα ορεινά οικοσυστήματα. Οι παρεμβάσεις αυτές και η εκτεταμένη αυτονομία που απολάμβαναν οι ορεινές Κοινότητες, συνετέλεσαν στην ιδιαίτερα σημαντική ανάπτυξη της οικονομίας του ορεινού όγκου, που στηρίχτηκε 'στην εκμετάλλευση των τοπικών πόρων (νομαδική και ημι-νομαδική κτηνοτροφία, υλοτομία, οικοτεχνία, βιοτεχνία) αλλά και στην ανάπτυξη διατοπικών δραστηριοτήτων (εμπόριο, εποχιακή ή προσωρινή μετανάστευση, περιοδεύουσα άσκηση τεχνών)... Το ιδιάζον αυτό ορεινό οικοσύστημα ... άρχισε να καταρρέει με την σταδιακή ενσωμάτωση των περιοχών στο εξαπλωνόμενο νεοελληνικό κράτος και την αποδιάρθρωση τόσο του πολιτικού, όσο και του οικονομικού υποβάθρου του συστήματος' (Δαμιανάκος κ.α., 1997, σελ. 164). Η πρώτη σχέση που διαταράχθηκε ήταν η συμπληρωματικότητα μεταξύ της μεγάλης ιδιοκτησίας των πεδιάδων και της κτηνοτροφίας του βουνού. Η αγροτική μεταρρύθμιση δημιούργησε όπως είδαμε μικρές ατομικές ιδιοκτησίες στις οποίες η εντατικοποίηση της παραγωγής (σταμάτημα αγρανάπαισης), η μεγάλη κατάτμηση της γης και οι απαιτήσεις σε ενοίκιο των νέων ιδιοκτητών, δεν επέτρεπε την συνέχιση της μετακίνησης των κοπαδιών.

Άλλες εξωτερικές πηγές εισοδήματος που παρήκμασαν σταδιακά είναι τα 'παραδοσιακά' επαγγέλματα και τέχνες (μάστορες πέτρας, υφαντές, ξυλουργοί, κ.α.). Η καταστροφή του Εμφυλίου πολέμου ολοκλήρωσε την εξαφάνιση του παλαιού πλούτου των ορεινών Κοινοτήτων. Η κατάρρευση της οικονομίας συμπληρώθηκε και –εν πολλοίς– προκλήθηκε από την κατάρρευση του πολιτικού τους πλαισίου, δηλαδή του Κοινοτικού συστήματος αυτοδιοίκησης (Δαμιανάκος κ.α., 1997) και διαχείρισης των πόρων.

Στο νέο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό πλαίσιο, η ορεινή οικονομία περιορίζεται σε τρεις κυρίως δραστηριότητες: γεωργία, κτηνοτροφία και υλοτομία. Από αυτές, η υλοτομία αποκτά, συν τω χρόνο, όλο και μεγαλύτερη σημασία, δεδομένου ότι η μεν ορεινή γεωργία δεν μπορεί παρά να αποτελεί συμπληρωματική πηγή εισοδήματος, καθώς στα ορεινά η γεωργία είναι μειονεκτική σε εκσυγχρονιστικούς όρους (παραγωγικότητα, δυνατότητα εκμηχάνισης, κλίμακα) σε σχέση με την γεωργία στα πεδινά, ενώ η κτηνοτροφία φθίνει, εξαιτίας της δυσκολίας προσέγγισης των βοσκοτοπιών αλλά και των αυστηρών νόμων προστασίας του δάσους από τους θεωρούμενους ως μεγαλύτερους εχθρούς του: 'τα κατσίκια' (Δαμιανάκος κ.α. (1997), σελ. 165).

Η υλοτομία αποκτά λοιπόν όλο και μεγαλύτερη σημασία ως αυτοτελής δραστηριότητα και όχι ως συμπληρωματική της κτηνοτροφίας όπως παλαιότερα. Έτσι μεγάλες εκτάσεις που χρησιμοποιούνταν στο παρελθόν ως βοσκότοποι δασώνονται με

ταχύτατους ρυθμούς, ενώ ταυτόχρονα δασώνονται και οι εγκαταλελειμμένοι αγροί. Η δάσωση αυτή συνιστά μια σημαντική μεταβολή στο ορεινό αγροτικό τοπίο. Το ιδεατό σχήμα οργάνωσης του χώρου και σχηματισμού του τοπίου που παρουσιάστηκε (Σχήμα 6) μετασχηματίζεται και οι δασικές εκτάσεις αυξάνονται.

Η αύξηση των δασικών εκτάσεων συνεπάγεται την περαιτέρω συρρίκνωση της κτηνοτροφίας και τις συγκρούσεις σε τοπικό επίπεδο μεταξύ των κτηνοτρόφων και των Κοινοτήτων ή Δασικών συνεταιρισμών. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η μετάβαση από την αυτονομία στο κεντρικό κράτος δεν ήταν εύκολη ούτε ανώδυνη για τους ορεινούς πληθυσμούς. Ο πολιτικός αποκλεισμός από τους Δημόσιους πόρους μιας ολόκληρης πολιτικής ομάδας για μια μεγάλη χρονική περίοδο και η συνεπακόλουθη δημιουργία πελατειακών δικτύων αποτελεί μόνο την μια όψη του νομίσματος. Η άλλη όψη είναι ο αποκλεισμός από πόρους που οι κάτοικοι των Κοινοτήτων θεωρούσαν 'δικούς τους' από ανέκαθεν και η διαχείριση τους από κρατικούς οργανισμούς ή υπό κρατική επίβλεψη. Ο πολιτικός αυτός ακρωτηριασμός των ορεινών Κοινοτήτων, σε συνδυασμό με τα πολιτικά πελατειακά δίκτυα που είδαμε, οδήγησε σταδιακά σε μια αποκόλληση των τοπικών πληθυσμών από την άμεση διαχείριση των πόρων της περιοχής τους. Το αποτέλεσμα ήταν η προσπάθεια των πληθυσμών αποκομιδής κέρδους, χωρίς την διασφάλιση της μακροπρόθεσμης παραγωγικότητας.

Η διαχείριση των δασών γίνεται τώρα από Δασικούς συνεταιρισμούς με την επίβλεψη της Δασικής υπηρεσίας και εργολαβική ανάθεση. Η αύξηση των δασικών εκτάσεων και η ορθολογική σε γενικές γραμμές διαχείριση από την Δασική υπηρεσία φαίνεται να εξασφαλίζει την μακροπρόθεσμη διατήρηση των δασικών εκτάσεων, με απύσυχες όμως τις τοπικές κοινωνίες πλέον.

Οι οικισμοί επεκτείνονται και κυρίως οι πεδινόι και παραθαλάσσιοι οικισμοί, οι οποίοι ανταγωνίζονται με την γεωργία για τις χρήσεις γης κοντά ή γύρω από οικισμούς και πόλεις. Εκτός από τον ανταγωνισμό αυτό με τις κατοικίες για τις χρήσεις γης, οι αγροτικές χρήσεις γης ανταγωνίζονται και με τις βιοτεχνικές και βιομηχανικές χρήσεις κοντά σε αστικά κέντρα, με τις αγροτικές χρήσεις γης να είναι πάντοτε 'χαμένες' στον ανταγωνισμό αυτό. Με αυτόν τον τρόπο, σημαντικές εκτάσεις από πεδινές και παραγωγικές γαίες χάνονται οριστικά από την γεωργία. Αν και η αύξηση της παραγωγικότητας έχει καταστήσει τις 'πραγματικές' ανάγκες σε γη για αγροτική παραγωγή πολύ μικρότερες από ότι παλαιότερα, παρόλα αυτά η απώλεια αυτή παραγωγικών και πεδινών γαιών είναι πολύ σημαντική, καθώς μεταβάλλει σημαντικά και το τοπίο γύρω από οικισμούς. Η περιιαστική αυτή ζώνη δεν είναι ούτε πόλη ούτε 'ύπαιθρος' και το τοπίο της είναι ένα νέο πολιτισμικό και μορφολογικό μόρφωμα με βιοτεχνικά και βιομηχανικά κτίρια, αποθήκες, μηχανήματα και υλικά, με χέρσες εκτάσεις από άποψη βλάστησης, πυκνό οδικό δίκτυο και αυξανόμενη κάλυψη από τσιμέντο. Μια ειδική περίπτωση μεταβολής του τοπίου αποτελεί η επέκταση των οικισμών εις βάρος αγροτικών χρήσεων σε παραθαλάσσιους οικισμούς και νησιά, όπου η επέκταση αυτή αλλοιώνει σημαντικά το υπάρχον οικιστικό περιβάλλον και το τοπίο. Ως αποτέλεσμα αναπτύσσονται συνεχώς νέοι κανονισμοί και περιορισμοί στην μορφή και στην έκταση της δόμησης σε αυτές τις περιοχές, χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται και προστασία των αγροτικών χρήσεων γης, καθώς τα χωράφια τέμνονται στο κατώτερο όριο έκτασης για ανέγερση οικήματος και οι αγροτικές χρήσεις εγκαταλείπονται για ένα νέο τοπίο 'εξω-αστικών' οικισμών με σπίτια διακοπών. Οι περισσότεροι τουριστικές περιοχές και νησιά έχουν ήδη μετατραπεί σε μεγάλους αραιοκτισμένους οικισμούς που επεκτείνονται προς όλες τις κατευθύνσεις.

Οι πεδιάδες τέλος και οι ημιορεινές εκτάσεις, εντατικοποιούνται όλο και περισσότερο εις βάρος των ορεινών εκτάσεων, με αποτέλεσμα την εμφάνιση δύο διαφορετικών τύπων γεωργίας: την γεωργία των πεδινών περιοχών, όπου οι εκτάσεις των εκμεταλλεύσεων αυξάνονται (Μωυσίδης, 2001), οι καλλιέργειες είναι εκμηχανισμένες όσο γίνεται, τα αρδευτικά δίκτυα αυξάνονται συνεχώς και η κατεύθυνση είναι η εμπορική γεωργία και η βιομηχανοποιημένη κτηνοτροφία. Αντίθετα, στις μειονεκτικές ορεινές περιοχές, η εκμηχάνιση είναι περιορισμένη σε σχέση με τα πεδινά, η άρδευση δυσχερέστερη και οι αποδόσεις μικρότερες. Οι επιπτώσεις στο αγροτικό τοπίο είναι σημαντικές, με τα δάση όπως είδαμε στα ορεινά να αυξάνονται και με τις φυσικές χρήσεις γης στα πεδινά να περιορίζονται μόνο κατά μήκος του υδρογραφικού δικτύου ή σε μη παραγωγικές περιοχές, δημιουργώντας έτσι 'αφιλόξενα' τοπία για πολλά ζωικά και φυτικά είδη, ενώ οι αγραναπαύσεις έχουν πρακτικά εξαφανιστεί.

2.2 Ανακεφαλαίωση και συμπεράσματα για το μέλλον των κοινωνιών και των τοπίων της υπαίθρου στην Ελλάδα και στον κόσμο

2.2.1 Δύο κόσμοι χωριστά;

2.2.1.1 Τα ορεινά και τα νησιά

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, είδαμε ότι οι ορεινές Κοινότητες αποτελούσαν στο παρελθόν παραγωγικές, διοικητικές και πολιτισμικές μονάδες, πραγματικά κύτταρα διαβίωσης και παραγωγής πολιτισμού συγκεκριμένων κοινωνικών σχηματισμών. Η διαφορετική αντίληψη των εθνικών και θρησκευτικών ταυτοτήτων και η ανυπαρξία συνόρων για πολύ μεγάλες χρονικές περιόδους, διαμόρφωσαν ένα συγκεκριμένο τρόπο ζωής, παραγωγής και τελικά ένα συγκεκριμένο *τοπίο* στα βουνά. Έπειτα από την ανάδυση των εθνικών κρατών, τον εκσυγχρονισμό της αγροτικής παραγωγής και την μεταβολή του καταναλωτικού προτύπου και την αστικοποίηση, οι κύριες μεταβολές που σημειώθηκαν στις ορεινές Κοινότητες είναι:

Παραγωγική και οικονομική κατάρρευση. Οι περισσότερες οικονομικές δραστηριότητες είτε σταματούν εξαιτίας του εκσυγχρονισμού της αγροτικής παραγωγής και της ενσωμάτωσης της στους μηχανισμούς της αγοράς (νομαδική κτηνοτροφία, παραγωγή προϊόντων για ιδιο-κατανάλωση), είτε παύουν να είναι προσοδοφόρες εξαιτίας της μεταβολής των συνθηκών εργασίας και της τεχνολογίας (εποχιακή αναζήτηση εργασίας μαστόρων, ειδικευμένων εργατών κτλ).

Πληθυσμιακή συρρίκνωση. Η παραγωγική αυτή κατάρρευση, σε συνδυασμό με τις έντονες πολιτικές εξελίξεις της δεκαετίας του 1940 και την μετέπειτα μεγάλη πίεση της αστικοποίησης, οδηγεί σε πληθυσμιακή συρρίκνωση και σε μαζική έξοδο από τα ορεινά προς τα πεδινά και από τις Κοινότητες προς τις Πόλεις.

Δημιουργία σχέσεων εξάρτησης από εξωγενείς μηχανισμούς. Η εξάρτηση αναφέρεται σε πολλούς παράγοντες, υλικούς, όπως είναι οι επιδοτήσεις (οι οποίες σε αρκετές περιπτώσεις συντηρούν τη παραγωγή σε περιοχές), πολιτικές περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης και ανάπτυξης της υπαίθρου, αλλά και συμβολικούς. Οι συμβολικοί παράγοντες αναφέρονται στο ότι μεγάλο μέρος πληθυσμού που έχει σχέση με την Κοινότητα, ενεργοποιείται οικονομικά εκτός αυτής (σε αστικά κέντρα, κοντύτερα ή μακρύτερα από αυτή), συμμετέχουν όμως και στην οικονομική και κοινωνική ζωή της (Νιτσιάκος, 2000). Με άλλα λόγια, υπάρχει μια σημαντική δυσκολία ορισμού των

μόνιμων κατοίκων μιας Κοινότητας. Πρέπει να θεωρηθούν ως μόνιμοι κάτοικοι μιας Κοινότητας όσοι διαβιούν εκεί όλο το έτος, ή πρέπει να προστεθούν σε αυτούς και όσοι διαθέτουν μόνιμη κατοικία εκεί και εποχιακά περνούν κάποιο χρονικό διάστημα (συνήθως το Πάσχα, το καλοκαίρι και κάποιες τοπικές γιορτές); Ως επακόλουθο, η ζωή του χωριού εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές, πολιτισμικές και κοινωνικές εισροές των 'μη-μόνιμων μόνιμων' κατοίκων. Η εξάρτηση αυτή φαίνεται στις γιορτές και ιδιαίτερα στις τοπικές εκλογές, όπου συχνές είναι οι περιπτώσεις ανάληψης Κοινοτικών καθηκόντων από 'μη-μόνιμους μόνιμους' κατοίκους.

Δημιουργία τουριστικού ρεύματος και ρεύματος 'επιστροφής στη φύση'. Η ολοκλήρωση της αγροτικής εξόδου στην Ελλάδα έχει οδηγήσει σε ανάδυση κινημάτων 'επιστροφής στην φύση', 'ανακάλυψης της υπαίθρου', 'ανακάλυψης του λαϊκού πολιτισμού' και 'τουρισμού στην ύπαιθρο'. Τα κινήματα αυτά έχουν δημιουργήσει δυνατότητες για ανάπτυξη νέων πόρων και νέων δραστηριοτήτων στις ορεινές περιοχές, άλλωστε αυτές οι περιοχές είναι στενά συνδεδεμένες στο συλλογικό Ελληνικό ασυνείδητο ως κατεξοχήν 'αυθεντικό' μέρος, ως ο τόπος όπου μπορεί κανείς να ζήσει «αυθεντικές» εμπειρίες «παραδοσιακής» αγροτικής ζωής ή «ζωής κοντά στην φύση», με όλες τις σύγχρονες ανέσεις όμως.

Βελτίωση των όρων διαβίωσης των κατοίκων της υπαίθρου. Οι πραγματικά μόνιμοι κάτοικοι των Κοινοτήτων, επιθυμούν και αυτοί τους ίδιους όρους διαβίωσης με τους κατοίκους των αστικών περιοχών.

Ως συνέπεια των παραπάνω ο χώρος της Κοινότητας, το 'χωριό', προσαρμόζεται σταδιακά στις ανάγκες των 'μη-μόνιμων μόνιμων' κατοίκων και των τουριστών και μετατρέπεται σε **σκηνικό** 'παραδοσιακού χωριού', 'αγροτικής ειδυλλιακής ζωής'. Στο σκηνικό αυτό αποκτά βαρύνουσα σημασία η **εμφάνιση** του χώρου και όχι η **λειτουργικότητα** του. Ο γνωστός αφορισμός «η μορφή έπεται της λειτουργίας» (Form follows function) που αναφέρεται στο ότι η εμφάνιση των αντικειμένων και των χώρων είναι αποτέλεσμα **λειτουργικών δράσεων**, αντιστρέφεται εδώ και η μορφή (η αισθητική δηλαδή) διαμορφώνει πρωταρχικά τους χώρους και τα αντικείμενα, με την λειτουργικότητα να έπεται. Η αντιστροφή αυτή λειτουργικότητας και 'αισθητικής' και η μετατροπή του χωριού σε σκηνικό φαίνεται καθαρά στη χρήση 'παραδοσιακών' υλικών σε σύγχρονες κατασκευές που προορίζονται για την ικανοποίηση σύγχρονων αναγκών (προσθήκη πέτρας και ξύλου σε κτίρια, δρόμους, πάρκα κτλ), την προσπάθεια να αναδειχθεί ο 'παραδοσιακός' χαρακτήρας χώρων και τοπίων και η μουσειακή ή τεχνητή 'αναπαλαίωση' χώρων και τοπίων.

Αν προσπαθήσουμε να διακρίνουμε κάποιες γενικές όμως κατευθύνσεις για το μέλλον των ορεινών Κοινοτήτων, το μόνο που είναι σχετικά βέβαιο για τα επόμενα χρόνια, είναι η οριστική απώλεια του χαρακτήρα των Κοινοτήτων αυτών και η ολοκλήρωση της στροφής προς την παροχή υπηρεσιών και την παραγωγή προϊόντων ποιότητας. Φαίνεται έτσι, ότι ορισμένα τουλάχιστον χωριά θα γίνουν ή θα παραμείνουν 'σκηνικά', ενώ η τάση αυτή αναμένεται να διευρυνθεί και σε επίπεδο **τοπίου**, τουλάχιστον για κάποιους σχετικά περιορισμένους χώρους, όπου οι επισκέπτες θα μπορούν να καταναλώνουν εικόνες αγροτικής ζωής, «παραδόσης» κτλ.

Ποιος θα είναι επομένως ο χαρακτήρας της «ζωής στα μειονεκτικά»; Οι αφορισμοί του τύπου «θα καταστραφεί ένα αναντικατάστατο κομμάτι παράδοσης», «θα ερημώσουν τα χωριά», «κινδυνεύει ο Ελληνισμός» προφέρονται κυρίως από κατοίκους αστικών, πεδινών περιοχών. Ένα περισσότερο νηφάλιο βλέμμα αποκαλύπτει ότι, δεν υπάρχει περίπτωση η ζωή των πληθυσμών στις ορεινές και νησιωτικές Κοινότητες να γίνει όπως ήταν πριν από 50 ή 100 χρόνια. Όχι για λόγους καταστροφολογικούς, αλλά

απλώς επειδή οι γενικότερες συνθήκες που διαμόρφωσαν αυτό το είδος κοινωνικού σχηματισμού εκλείπουν. Οι συνθήκες έχουν αλλάξει και θα αλλάξουν ακόμη περισσότερο στο μέλλον στις κατευθύνσεις που αναπτύχθηκαν ήδη και αυτό επειδή και οι ίδιοι οι κάτοικοι των Κοινοτήτων αυτών (μόνιμοι και μη μόνιμοι) φαίνεται να επιθυμούν αυτή την αλλαγή.

2.2.1.2 Ο Αγροτικός Χώρος στις Πεδιάδες

Οι Κοινότητες στις πεδιάδες αντίθετα, χαρακτηρίζονται κυρίως από:

Παραγωγική και οικονομική κινητικότητα. Οι κάτοικοι των πεδιάδων είναι σε 'μεγαλύτερο βαθμό' αγρότες από αυτούς των ορεινών που οι περιορισμένοι πόροι και οι δυσκολίες εφαρμογής των ίδιων πρακτικών με αυτές των ομολόγων τους της πεδιάδας τους αναγκάζουν είτε να φύγουν είτε να διαφοροποιήσουν τις οικογενειακές δραστηριότητες και τα εισοδήματα. Αυτό δεν αποτελεί όμως μονοπώλιο των ορεινών. Αντίθετα και στις πεδιάδες πρόσφατες έρευνες σε ποικιλία διαφορετικών κοινωνικοοικονομικών πλαισίων (Δαμιανάκος, 2002) φανερώνουν την αυξημένη οικονομική και κοινωνική κινητικότητα των αγροτικών νοικοκυριών και στις πεδιάδες και την αναζήτηση εναλλακτικών και συμπληρωματικών πηγών εισοδήματος, μαζί με την συνεχιζόμενη επιθυμία των νέων –και κυρίως των γυναικών- για απασχολήσεις εκτός γεωργίας.

Πληθυσμιακή κινητικότητα και συγκέντρωση σε μικρές πόλεις. Σε αντίθεση με τις ορεινές κοινότητες, οι πεδινές και οι περισσότερες ημιορεινές που είναι κοντά σε αστικά κέντρα δεν έχασαν τον πληθυσμό τους στον βαθμό των ορεινών κοινοτήτων. Η τάση είναι της συγκέντρωσης σε μικρά ή μεσαία αστικά κέντρα και αυξημένη κινητικότητα μεταξύ των κέντρων αυτών και των κοινοτήτων.

Μεγάλη ποικιλία διαχειριστικών συστημάτων και καλλιεργειών. Τα καλλιεργητικά συστήματα και οι καλλιέργειες – εκτροφές που υπάρχουν στις πεδινές είναι μεγάλης ποικιλίας, με άκρα τις υπερεντατικές θερμοκηπιακές καλλιέργειες – υπερεντατικές εκτροφές από τη μια και τις εκτατικές εκμεταλλεύσεις 'ερασιτεχνών' ή/και συνταξιούχων αγροτών και μεγάλη ποικιλία πρακτικών και καλλιεργειών. Αξιοσημείωτη επίσης είναι η προσαρμοστικότητα των καλλιεργειών στις ανάγκες και απαιτήσεις της αγοράς, με εξαίρεση κάποιες καλλιέργειες που προστατεύονται από Ευρωπαϊκές επιδοτήσεις (πχ. βαμβάκι) και η ευχέρεια χρήσης τα τελευταία χρόνια ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού οικονομικών μεταναστών για εποχιακές εργασίες.

Αν προσπαθήσουμε να διακρίνουμε κάποιες γενικές κατευθύνσεις για το μέλλον των πεδινών Κοινοτήτων, το μόνο που είναι σχετικά βέβαιο για τα επόμενα χρόνια, είναι η συνέχεια της αυξημένης κινητικότητας των νοικοκυριών και η συνέχεια της 'ρήξης' μεταξύ των 'επαγγελματικών' εκμεταλλεύσεων και των 'ερασιτεχνικών' (για διαφορετική ορολογία και Ανθοπούλου, 2001)

Πλαίσιο 3. Ένα παράδειγμα θεωρητικών κατασκευών και ‘πραγματικότητας’: Ο αγροτικός πληθυσμός της Λέσβου

Όπως έχει ήδη συζητηθεί, τα στατιστικά μεγέθη πρέπει να αντιμετωπίζονται ως προσεγγίσεις της πραγματικότητας και θεωρητικές κατασκευές και όχι ως οντότητες που παρατηρούνται στον πραγματικό κόσμο. Έτσι, για παράδειγμα, δεν υπάρχει ‘αντικειμενικός’ τρόπος να οριστεί ο ‘αγροτικός κόσμος’ ακόμη και με τη χρήση ενός λειτουργικού ορισμού όπως αυτός που χρησιμοποιείται εδώ, δηλαδή ως νοικοκυριά με μια τουλάχιστον αγροτική εκμετάλλευση. Είναι προφανείς οι αδυναμίες αυτού του ορισμού (οι οποίες πάντως είναι μικρότερες από του αντίστοιχου ορισμού της ΕΣΥΕ), εξαιτίας της μη αντιστοιχίας των στατιστικών μεγεθών με την πραγματικότητα, καθώς οι ‘αγρότες’ και τα ‘αγροτικά νοικοκυριά’ στον πραγματικό κόσμο δεν σκέφτονται και δεν συμπεριφέρονται με τρόπο που να εμπίπτει μέσα σε κατηγοριοποιήσεις που επιδέχονται ακριβείς ποσοτικοποιήσεις.

Ως παράδειγμα θα δοθεί ο υπολογισμός του αγροτικού πληθυσμού της Λέσβου τον 20^ο αιώνα (Κίζος, 2003). Αν και αναλυτικά στοιχεία για τα αγροτικά νοικοκυριά της Λέσβου δεν είναι διαθέσιμα, ορισμένες υποθέσεις και εκτιμήσεις έχουν διατυπωθεί στο παρελθόν. Στον Πίνακα Π5.1 παρουσιάζεται ο πληθυσμός της Λέσβου ανά επαρχία το 1951 και δίνονται δύο διαφορετικές εκτιμήσεις για το μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού και τον αριθμό των αγροτικών νοικοκυριών. Σύμφωνα με την 1^η εκτίμηση (για την οποία ο συγγραφέας δεν παρέχει πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο έχει πραγματοποιηθεί) ο αγροτικός πληθυσμός ανέρχεται στο 64% του συνόλου του πληθυσμού της Λέσβου για το 1951, ενώ σύμφωνα με την 2^η εκτίμηση το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 74% περίπου. Η εκτίμηση αυτή έγινε με τον πολλαπλασιασμό του αριθμού των οικογενειών επί 4, που θεωρήθηκε ένα μέσο μέγεθος οικογένειας για να δοθεί ένα άνω όριο στο μέγεθος του αγροτικού πληθυσμού, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι από τον υπολογισμό του Γρηγορίου (1952) προκύπτει μέσο μέγεθος νοικοκυριού 3,4 με 3,5 για τις επαρχίες και τη Λέσβο, νούμερο που είναι λίγο μεγαλύτερο από αυτό που προκύπτει από τον Κίζο (2003)). Με τις δύο αυτές τιμές ως όρια στα οποία κυμαίνεται ο ‘πραγματικός’ αγροτικός πληθυσμός το 1951, πραγματοποιήθηκαν δύο ακόμη προσεγγίσεις με βάση την απογραφή του 1991 (τόσο του πληθυσμού, όσο και Γεωργίας, Κτηνοτροφίας), τα αποτελέσματα της καταγραφής των εκμεταλλεύσεων στο Μητρώο Αγροτών και Κατόχων Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων και τα αποτελέσματα έρευνας (Κίζος, 2003) για το μέσο μέγεθος των αγροτικών νοικοκυριών.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις αντιπροσωπεύουν το κάτω και άνω όριο αντίστοιχα του αγροτικού πληθυσμού. Για την 1^η προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων από την απογραφή Γεωργίας και Κτηνοτροφίας του 1991 και μέσοι όροι μεγέθους των αγροτικών νοικοκυριών που προέκυψαν από έρευνα πεδίου (Κίζος, 2003). Για την 2^η προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων από το Μητρώο Αγροτών και Κατόχων Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων και οι ίδιοι μέσοι όροι μεγέθους των αγροτικών νοικοκυριών. Αν και ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που προκύπτει από το Μητρώο Αγροτών και Κατόχων αγροτικών εκμεταλλεύσεων φαίνεται να είναι κοντύτερα στην πραγματικότητα από εκείνο της απογραφής, τα αποτελέσματα της προσέγγισης αυτής δεν είναι σίγουρο ότι είναι κοντύτερα στον πραγματικό αγροτικό πληθυσμό για δύο λόγους: ο 1^{ος} έχει να κάνει με το γεγονός της ύπαρξης νοικοκυριών με παραπάνω από μια εκμεταλλεύσεις (είτε στο όνομα και των δύο συζύγων, είτε συνύπαρξη εκμεταλλεύσεων γονέων και τέκνων), ενώ ο 2^{ος} λόγος έχει να κάνει ότι αρκετοί αρχηγοί που δήλωσαν την εκμετάλλευσή τους στο Μητρώο δεν κατοικούν μόνιμα στη Λέσβο.

Πίνακας Π5.1. Συνολικός Πληθυσμός και Εκτιμήσεις Αγροτικού Πληθυσμού Λέσβου, 1951, 1991, 2001.

Επαρχία	Καλλιεργούμενη έκταση (Km ²)	Απογραφή ή Πληθυσμός 1951	Αριθμός Αγροτικών Οικογενειών 1951	Αριθμός Οικογενειών Ελαιοπαράγωγών 1951	Αγροτικός Πληθυσμός 1951*	Απογραφή ή Πληθυσμός 1991	Ενεργός Πληθυσμός 1991	% Απασχολούμενοι στον αγροτικό τομέα 1991	Απογραφή Πληθυσμού 2001*	Αριθμός εκμεταλλεύσεων 1991	Μέλη Αγροτικών νοικοκυριών***
Μυτιλήνης	347	75285	11715	11100	42000	56960	6503	42,4%	55426	4913	15230
Πλωμαρίου	81	11659	2340	2100	8000	6853	15087	21,8%	6651	8929	27680
Μηθύμνης	218,2	39984	9330	4400	32000	23338	1777	44,8%	27858	1854	5747
Νήσος Λέσβος	646,2	126928	23385	17600	82000	87151	23367	29,3%	89935	15696	48658

Πηγές: Σέττας Ν. Χ. (1962), σελ. 19, ΕΣΥΕ, Απογραφές 1991, 2001. (*Προσωρινά αποτελέσματα, ** Γρηγορίου, 1952, σελ. 19, ***Κίζος, 2003 (αριθμός εκμεταλλεύσεων 1991 X 3,1 άτομα)

Από τους σχετικούς υπολογισμούς (που παρουσιάζονται στον Πίνακα Π5.2), ο αγροτικός πληθυσμός της Λέσβου παρουσιάζεται αρκετά μειωμένος ως ποσοστό του συνόλου σε σχέση με το 1951 (από 56% σύμφωνα με της 1^η προσέγγιση ως 66% με τη 2^η προσέγγιση), ακόμη όμως είναι πολύ σημαντικός, ιδιαίτερα αν συνυπολογιστεί ότι τα στοιχεία της ΕΣΥΕ για την παραγωγή του Νομού Λέσβου δίνουν συμμετοχή του πρωτογενή τομέα στο συνολικό Ακαθάριστο Προϊόν του Νομού για το 1998 μόλις 12,5%, ενώ ο τριτογενής τομέας συμμετέχει με ποσοστό 69% περίπου.

Ποια είναι όμως τα 'αγροτικά' αυτά νοικοκυριά; Πρώτα απ' όλα έχουν μέγεθος λίγο μεγαλύτερο των 3 ατόμων (3,1 άτομα). Τα νοικοκυριά με 1 άτομο είναι σχετικά λίγα και αφορούν περισσότερο αρχηγούς εκμεταλλεύσεων ηλικίας άνω των 65 ετών (που έχουν μείνει χήροι/ες) και κάτω των 40 ετών (ανύπαντροι/ες), ενώ τα νοικοκυριά με περισσότερα από 4 άτομα (5, 6 ή 7 άτομα που είναι το μεγαλύτερο νοικοκυριό) είναι μόνο το 13% περίπου του συνόλου, ποσοστό όμως που αυξάνεται αν αφαιρεθούν οι αρχηγοί ηλικίας άνω των 65 ετών (οι οποίοι κατά 96% περίπου έχουν νοικοκυριά μικρότερα των 4 ατόμων) σε 17% περίπου. Η πλειοψηφία των νοικοκυριών είναι των 3 ή 4 ατόμων.

Πίνακας Π5.2. Αριθμός Εκμεταλλεύσεων και Εκτιμήσεις Αγροτικού Πληθυσμού Λέσβου, δεκαετία 1990.

Χωρική Ενότητα	Απογραφή 1991			Μητρώο Αγροτών και Κατόχων Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων 1997		
	Εκμεταλλεύσεις	Αγροτικός πληθυσμός (αριθμός εκμεταλλεύσεων X μέσο όρο νοικοκυριού*)	Ποσοστό % αγροτικού πληθυσμού Λέσβου**	Εκμεταλλεύσεις	Αγροτικός πληθυσμός (αριθμός εκμεταλλεύσεων X μέσο όρο νοικοκυριού*)	Ποσοστό % αγροτικού πληθυσμού Λέσβου**
1η Ζώνη	2814	8723		2908	9014	
2η Ζώνη	8421	27789		10111	33366	
3η Ζώνη	4520	13560		5749	17247	
Σύνολο Λέσβος	15755	48840	56%	18768	58180	66,7%

* Οι μέσοι όροι είναι: 3,1 άτομα στην 1^η Ζώνη, 3,3 άτομα στην 2^η Ζώνη, 3 άτομα στην 3^η Ζώνη και 3,1 άτομα στο σύνολο της Λέσβου (Κίζος, 2003), **Ο συνολικός πληθυσμός υπολογίζεται από την απογραφή του 1991 (87.151 άτομα)

Τα συνολικά μέλη των οικογενειών των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων του δείγματος είναι ελαφρά περισσότερα από τα μέλη του νοικοκυριού και πλησιάζουν τα 5. Η σύγκριση μεταξύ του αριθμού των μελών του νοικοκυριού και του αριθμού των μελών της οικογένειας, δείχνει ότι τα νοικοκυριά που αποτελούνται από 2 άτομα είναι αυτά που έχουν 'χάσει' μέλη της οικογένειας, τα οποία έχουν δημιουργήσει δικά τους νοικοκυριά (περίπου το 50% μόνο των νοικοκυριών με 2 μέλη 'προέρχεται' από οικογένεια 2 μελών).

Τα μέλη του νοικοκυριού αποτελούνται από συζύγους, γιους, κόρες, αδέρφια, γονείς, γαμπρούς και νύφες του/της αρχηγού της εκμετάλλευσης. Ο/η σύζυγος του/της αρχηγού αποτελεί μέλος του νοικοκυριού στην μεγάλη πλειοψηφία τους (81% περίπου) και ακολουθούν οι γιοι (57% του συνόλου των νοικοκυριών με ένα τουλάχιστον γιο) και οι κόρες (50% περίπου των νοικοκυριών έχει κόρη). Οι γονείς διαμένουν με τα παιδιά τους στο 16% περίπου των νοικοκυριών (ένας τουλάχιστον γονέας) και οι αδελφοί/αδελφές σε μικρότερο ποσοστό. Οπότε ένα μέσο αγροτικό νοικοκυριό στην Λέσβο αποτελείται από 4 άτομα: πατέρα, μητέρα, κόρη και γιος ή πατέρα, μητέρα παιδιά και ένας γονέας για τους νεαρότερους αρχηγούς.

Ποια είναι τα εισοδήματα από τη γεωργία των νοικοκυριών και που κατοικούν αυτά; Από την ίδια έρευνα (Κίζος, 2003), προκύπτει ότι οι εκμεταλλεύσεις μπορούν να διαχωριστούν σε 3 κατηγορίες ανάλογα με την προέλευση των εισοδημάτων των νοικοκυριών: τις εκμεταλλεύσεις 'επαγγελματιών γεωργών' που δεν δηλώνουν εξωγεωργικά εισοδήματα, τις εκμεταλλεύσεις των 'ημιεπαγγελματιών γεωργών' που κάποιο ή κάποια μέλος/η του νοικοκυριού κερδίζουν εξωγεωργικά εισοδήματα ίδια τάξης με τα γεωργικά και οι εκμεταλλεύσεις των 'ερασιτεχνών γεωργών' - 'συνταξιούχων γεωργών' που δηλώνουν μεγαλύτερα εξωγεωργικά εισοδήματα από γεωργικά. Όπως φαίνεται στον Πίνακα Π5.3, οι επαγγελματίες κατοικούν κυρίως εκτός του αστικού κέντρου της Μυτιλήνης, ενώ αντίθετα οι περισσότερο ερασιτέχνες κατοικούν είτε στο αστικό κέντρο, είτε σε κοντινούς οικισμούς που λειτουργούν σχεδόν ως προάστια.

Πίνακας Π5.5. Είδος εκμεταλλεύσεων και Περιοχή Κατοικίας Αγροτικών Νοικοκυριών (Κίζος, 2003)

	Είδος εκμετάλλευσης	Είδος εκμετάλλευσης			Σύνολο (%)
		'Επαγγελματίες' (N=67)	'Ημι-επαγγελματίες' (N=107)	'Ερασιτέχνες Συναξιούχοι' (N=130)	
Περιοχή κατοικίας	Μυτιλήνη ή προάστιο (N=21)	4,8	19,0	76,2	100
	Σημαντικός Οικισμός (N=128)	22,7	39,1	38,3	100
	Οικισμός κοντά σε Μυτιλήνη (N=21)	9,5	33,3	57,1	100
	Απομονωμένος Οικισμός (N=134)	26,1	34,3	39,6	100
Σύνολο (N=304)		22,0	35,2	42,8	100

χ^2 : 14,947, p:0,021

Τι μας λένε όλα αυτά για τα αγροτικά νοικοκυριά της Λέσβου; Ποια ακριβώς μπορούν να θεωρηθούν 'αγροτικά' και με ποια κριτήρια; Τι ποσοστό του συνολικού πληθυσμού αντιπροσωπεύουν; Οι 'ερασιτέχνες' και οι συνταξιούχοι αρχηγοί ως τι μπορεί να θεωρηθούν; Οι έννοιες λοιπόν του 'αγροτικού' φαίνεται ότι δεν έχουν πολύ μεγάλο νόημα συγκρινόμενες με την καθημερινότητα και την πραγματικότητα των μελών τους.